

УДК 821.112.2-31.09Бьолль

А. В. Саламатіна

ORCID: 0000-0002-0687-2163

КОНЦЕПТ «ВІЙНА» У РОМАНІ Г. БЬОЛЛЯ «БУДИНОК БЕЗ ГОСПОДАРЯ»

Стаття присвячена творчості відомого німецького письменника Генріха Бьолля (1917–1985), який утілює моральну концепцію у літературі. У статті розглядаються параметри, які визначають своєрідність його романної творчості, на базі роману «Будинок без господаря», насиченого проблемами, актуальними як для Німеччини після Другої світової війни, так і для сучасного світу. Бо людство і зараз постійно стикається з проблемами війни, расової нетерпимості та скалічених душ людей, які через це пройшли.

Ключові слова: Бьолль, жіночий образ, інтелігенція, літературний персонаж, післявоєнна література, моральність, реалізм, Ремарк, гуманізм, фашизм.

DOI 10.34079/2226-3055-2021-14-25-87-92

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження концепту «війна» в літературі другої половини ХХ століття є одним із найактуальніших завдань сучасного літературознавства. Говорячи про німецьку літературу післявоєнного періоду ім'я письменника Генріха Бьолля спадає на думку одним з перших. Німецький критик Герт Калових у своїй роботі пише: «У всьому, що до цього написано Бьоллем, присутня війна, навіть тоді, коли він звертається до невійськової теми. Створюється враження, що саме війна зробила Генріха Бьолля поетом» (Kalow, 1964, S. 42).

Аналіз досліджень з теми статті. Звісно аспекти творчості такого митця, як Г. Бьолля досліджували й досліджують як вітчизняні, так і закордонні критики. Серед них широковідомі літературознавці Д. Затонський, А. Карельський, Т. Мотилева, М. Рудницький (Затонский, 1988.) та сучасні молоді науковці (Вирина, 2004; Постолова, 2008.)

Масштабні роботи можна знайти у закордонних науковців: М. Райх-Раніцького, Х. Бернгарда, Г. Вірта, Д. Рейда, Й. Фогта, Г. Формвега та ін. (Райх-Раніцький, 1986). Проте більшість досліджень мають загальний характер, хоча кожен з його романів вартий того, щоб потрапити у центр наукового дискурсу.

Г. Бьолль – лауреат Нобелівської премії, письменник зі світовим ім'ям, його твір «Будинок без господаря» був визнаний у 1955 році французькими видавництвами найкращим іноземним романом. Це історія про погляд на війну звичайних мирних жителів, дітей Німеччини, представників різних соціальних класів, про те, як війна не жаліє нікого, для неї нема переможців... Метою даної статті є дослідження концепту «війна» та його еволюції у творчості Бьолля, зокрема на прикладі роману «Будинок без господаря».

Виклад основного матеріалу. Роман «Будинок без господаря» був написаний між романом «І не сказав ні єдиного слова» та повістю «Хліб ранніх років», він вийшов у 1954 році. Цікаво, що критики часто споріднюють творчість Бьолля з Ремарком. Причини для такого ототожнення дійсно можна знайти, це й заперечення війни та фашизму, глибокий та послідовний демократизм, інтерес до внутрішнього світу людини. Проте між обома письменниками є суттєва різниця. Ремарк любить своїх героїв

і часом зливається з ними. Завжди намагається пробудити у читача любов до них, він наділяє їх великими, сильними, іноді вийнятковими почуттями та надзвичайною інтелектуальністю.

Бьолль ближче до повсякденності й є, на перший погляд, прозаїчним. «Вигадка, – писав Бьолль, – може стати реальністю..., але моє поле – це дійсність» (Рудницький, 1980, с. 115).

У своїх роботах письменник намагається заглянути в сутність того, що трапилося після війни, оцінити минуле і зрозуміти теперішнє. У його романі сконцентрована вся та проблематика, яка цікавила письменника у минулі роки, але тут він намагається встановити зв'язок між окремими її частинами. Вперше у Г. Бьолля у цьому творі суспільство представлено, як певні класи, та герої стають не просто хорошими чи поганими людьми, а справжніми представниками свого реального класу. Г. Бьолль вибирає дуже цікавий хоча й не новий композиційний прийом: він констатує ідеальний та реальний світи, показуючи тим самим, як далека дійсність від ідеалу. У романі досягається нібито «стереоскопічний» ефект, бо одна й та ж дійсність спостерігається немов би з двох, далеких одна від одної сторін: з точки зору буденності й з точки зору дитячого погляду, який проходить через призму ідеалів.

Бьолль не поетизує своїх героїв. Він тільки прагне найбільш точно зобразити їхнє духовне обличчя. Почуття у них найзвичайніші, але у цій буденності є своя складність та велика поезія справжнього відкриття людської душі.

Понад усе автора цікавить моральна реакція людей на війну та її наслідки. З тонкою психологічною майстерністю письменник показує каліцтва, що нанесені людським душам.

Дорослі герої його роману спустошені та стомлені. У них нема цілі, вони не знають сенсу життя. Діти не в міру розумні та серйозні. Життя потребує від них розв'язання таких проблем, що взагалі то не мають поставати перед дітьми.

Як вдумливий митець, Генріх Бьолль показує духовний світ своїх героїв, створений подіями німецької дійсності. Явища зовнішнього життя проступають крізь роздуми та спогади персонажів роману. Тому «Будинок без господаря» перетворюється з повісті про долі окремих людей у розповідь про долю країни. Роман характеризується багатостороннім розкриттям теми війни та її наслідків і заглибленням у життя західнонімецького народу середини 50-х років.

Будинок без хазяїна – це Будинок Неллі Бах, дочки власника мармеладної фабрики, де на стінах розміщені портрети усміхненого молодика Раймунда Баха, талановитого ліричного поета, тонкого поціновувача мистецтва, який не бажав нічого робити для фашистів та загинув в українському селі Калинівка, виконуючи безглуздий з воєнної точки зору наказ свого керівника – пихатого вихватня Гезелера. Від Раймунда Баха залишилось 37 віршів, син Мартін, який ніколи не бачив свого батька, та молода вдова, яка ні в роки війни, ні після неї не відчувала бідноти, яка спіткала більшість її земляків. Вона могла дозволити собі наряди та заміські прогулянки, і навіть створила нову родину. Проте Гелла дуже нещасна. Вона хоче повернути своє минуле, знайти винуватого у загибелі свого чоловіка та батька свого сина. Вона знає його ім'я. Це Гезелер. Усе зло, жорстокість та злочини втілені для неї у цій людині.

Іншу героїню – Вільму Брілах не мучать подібні рефлексії. У працівниці кондитерської нема для цього часу. Очільник її дому – веселий ефрейтор Брілах обвуглився у танку десь між Запоріжжям та Дніпропетровськом. Від танкіста Брілаха залишились лише фотографії, керівництво для автослюсаря та син Генріх, що народився, як і Мартін, у бомбосховищі, та не бачив свого батька. Це також будинок без господаря. Замість батька тут часто гостюють, надовго не затримуючись численні «дядьки» –

нацист Еріх, що не залишив по собі нічого окрім запальнички, лицювальник Герт, що подарував ручний годинник, держслужбовець Карл, який приносив у алюмінієвому солдатському казанку дешевий суп та вимагав називати його «татко», завжди злий кондуктор Лео, який «подарував» Генріху маленьку сестричку.

Генріх Бьолль спеціально вводить два жіночі образи, які втілюють різні класи, показуючи, що війна принесла страждання не тільки біднякам, а й тим, хто завжди жив у достатку. Дві жінки, два різних суспільних прошарки, проте їх життя до та після війни не змінилося в соціальному плані.

Сама логіка образів показує, наскільки важче та безвихідніше горе тих, кому на долю випали, окрім моральних страждань, ще й матеріальні труднощі.

Існування соціальної нерівності – це характерна риса для капіталізму, що змусила письменника виступити з переоцінкою кодексу суспільної моралі. З точки зору цього кодексу поведінка Вільми аморальна. Але Бьолль розкриває обставини життя героїні, що здається очевидним, що іншого шляху в неї не було. Читач приходять до висновку, що аморальною є не поведінка жінки, що залишилася без чоловіка та знедоленою, а дії тих людей, що залишили будинки Німеччини без господарів.

Окрім дорослих героїв, Генріх Бьолль вводить також й образ дітей. Діти намагаються зрозуміти світ дорослих, навчитися жити у ньому, і знайомство це починається з «чорного ринку», крадіжки вугілля та численних дядьків. Вони все бачать, чують та болісно розмірковують між собою, моральні чи розпутні їх матері. Вони занадто рано дізналися, що таке життя. Бьолль зображує світ, що простягається перед очима дітей, безсоромно відкрито, змушуючи читача побачити все, навіть найогидніші сцени та ситуації. Але війну прикрашати не можна, не можна приховувати того, що вона залишила після себе. Син відомого поета Мартін та син слюсаря Генріх не тільки однолітки та друзі по нещастю. Вони вчаться в одній школі та дійсно дружать між собою. Ця дружба безкорислива та зворушлива, відверта та по-дитячи нещасна, і тому вона дає хлопцям перші уроки того, як влаштовано світ дорослих і яку роль у ньому відіграють гроші.

Мартін розуміє, що його мати відрізняється від «аморальної» матері друга взагалі лише тим, що в неї є гроші. Більше він, той хто не знає, що таке справжні злидні, зрозуміти не може. Але він бачить і розмірковує про те, що його бабуся під час своїх звичайних візитів до ресторану платить кельнеру майже стільки ж, скільки сім'я Брилахів витрачає за тиждень. Він починає відчувати, що тут схована причина тих нещасть та кривд, які спіткають його товариша, та єдине, що він може зробити, це молитися, щоб Генріху та його сім'ї довелось жити краще.

Генріх, як і його друг, дуже багато розмірковують про слово «морально», про те, як його розтлумачують у школі та те, що він сам спостерігає у житті, і врешті решт розуміє, що все навколо розколюється на два всесвіти. *«Перший світ – це школа, все, чому навчають там, та що говорить священник на уроці. Все це суперечило тому, що він бачив у світі, в якому жив»* (Белль, 1987, с. 242).

Роздумуючи про ці суперечності, Генріх робить висновок не на користь офіційної моралі. Він починає думати не про те, що його мати «аморальна», а про «надію, яка на мить з'явилась на обличчі матері», про те, що «одна мить може все змінити».

Багато місця у своїй творчості Генріх Бьолль відводить образам інтелігенції.

У романі також виведені образи двох товаришів: поета Раймунда Баха та художника Альберта Мухова.

Вони обидва були супротивниками гітлерівського режиму і не хотіли служити йому. Але вони не стали борцями. Цураючись політики, Раймунд Бах надавав своїм

віршам навмисно туманну форму, а Альберт просто малював етикетки для кондитерських виробів. Фашисти ж використали й те, й інше. Розмитий зміст поезії Баха давав простір для її вільного трактування у нацистському дусі; з етикетками на мармеладних коробках друзям довелося зустрітися на дорогах війни. Розуміючи, що фашизм приречений, Бах та Мухов дуже прагнули залишитися живими, дочекатися кінця війни, поразки гітлерівського вермахту. Але фашистський офіцер Гезелер бездумно відправив Баха на вірну загибель. Поет загинув, залишилися його вірші. А той, хто був винуватий у його загибелі, займається, у новій Німеччині, що скинула офіцерські мундири, дослідженням лірики Баха, прагнучи пристосувати його творчість до своїх людиноненависницьких цілей.

Ця історія має глибокі корені у реальному світі, а літературний персонаж Раймунд Бах має реальні прообрази. Наприклад, трагічна доля Вольфганга Борхера, якого довгі роки «препарували» ті, на совісті котрих його передчасна смерть.

Усвідомлення своєї провини – провини інтелігенції за ганьбу та падіння Німеччини – не полишає Альберта.

Саме про це говорить один з найсильніших з художнього погляду епізодів роману, коли Альберт веде сина Баха до підземелля, де раніше розташовувалась фашистська катівня. *«Запам'ятай це назавжди, – говорить Альберт хлопцю. – Та лише спробуй забути!»* (Белль, 1987, с. 423).

Трактування проблем провини та відповідальності у цьому романі Бьолля пов'язано з авторським розумінням ролі інтелігенції у суспільному житті країни. Письменник розглядає інтелігенцію, як духовних пасторів народу, його вихователів. Та тих діячів розумової праці, які забули про цей високий обов'язок, які дали можливість одержати верх ідеям, що суперечать людяності та моралі, Бьолль вважає винуватими у національній трагедії.

Звинувачувальний вирок Бьолля для німецької інтелігенції, який прозвучав на сторінках роману, слід розглядати, як позитивний підсумок творчої еволюції письменника. Бьолль з усією гіркотою та щирістю звинувачує близьких його серцю героїв у злочинній пасивності.

Цікаво, що саме такі поняття, як мораль, колективна провинна, образ загубленого митця-художника, війна дитячими очима є провідними важелями творчості ще одного мораліста, співучасника Бьолля за Групою 47 – З. Ленца (Шаронова, 2013).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Творчості Бьолля, як і творчості багатьох художників-реалістів 40-50-х років властиві серйозні суперечності. Але читачі, на сам перед цінують письменників післявоєнного періоду за їх маніфест людяності.

Таким чином, на нашу думку, наявність соціальної проблематики, проблеми свободи особистості та свободи вибору, таких субконцептів як «смерть», «провина» та «відповідальність» роблять творчість письменника актуальною, а дослідження бьоллівського воєнного дискурсу – невичерпним матеріалом для аналізу. Надалі планується аналіз концептів «війна» та «пам'ять», як провідних для творчості багатьох письменників – представників Літератури Руїн (Trümmerliteratur).

Бібліографічний список

- Белль, Г., 1987. *Дом без хозяина*. Москва : Правда.
- Вирина, Г. Л., 2004. *Типы персонажей и система образов в романах Генриха Белля «Дом без хозяина» и «Биллиард в половине десятого»*. Кандидат наук. Автореферат. Российский государственный университет им. А. И. Герцена. Санкт-Петербург.

- Затонский, Д., 1988. *Художественные ориентиры XX века*. Москва : Советский писатель.
- Постолова, І. В., 2008. *Романи Генріха Бьолля про війну : структура і концептосфер*. Кандидат наук. Дисертація. Таврійський національного університет імені В. І. Вернадського.
- Kalow, G., 1964. *Sind wir noch das Volk der Dichter und Denker ? : 14 Antworten*. Reinbek bei. Hamburg : Rowohlt.
- Рудницкий, М. Л., 1980. Творчество Генриха Белля. В : И. М. Фрадкин, ред. *История литературы ФРГ*. Москва : Наука, С. 115.
- Шаронова, А. В., 2013. Зигфрид Ленц и самоидентификация в контексте Группы 47. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Педагогічні науки*, 111, с. 376–379.
- Reich-Ranicki, M., 1986. *Mehr als ein Dichter*. Köln : Kiepenheuer & Witsch.

References

- Bell, G., 1987. *Dom bez khozyaina [House without Guardians]*. Moskva : Pravda.
- Kalow, G., 1964. *Sind wir noch das Volk der Dichter und Denker ? : 14 Antworten*. Reinbek bei. Hamburg : Rowohlt.
- Postolova, I. V., 2008. *Romany Henrikha Bollia pro viinu : struktura i kontseptosfera [Novels about the War by Heinrich Boll : Structure and Conceptual Sphere]*. Ph.D. Dissertations. Tavrida National V. I. Vernadsky University. (in Russian).
- Reich-Ranicki, M., 1986. *Mehr als ein Dichter [More than a novelist]*. Köln : Kiepenheuer & Witsch.
- Rudnitskiy, M. L., 1980. Tvorchestvo Genrikha Bellya [Work of Heinrich Boell]. In : I. M. Fradkin, ed. *History of the German literature*. Moskva : Nauka, p. 115.
- Sharonova, A. V., 2013. Zigfrid Lents i samoidentifikatsiya v kontekste Gruppy 47 [Siegfried Lenz and self-identification in the context of Group 47]. *Vіsник Černìgìvs'kogo nacional'nogo pedagogìčnogo unìversitetu. Seriiia : Pedahohichni nauky*, 111, pp. 376–379.
- Virina, G. L., 2004. *Tipy personazhey i sistema obrazov v romanakh Genrikha Bellya «Dom bez khozyaina» i «Billiard v polovine desyatogo» [Types of characters and the system of images in the novels of Heinrich Boell “House without Guardians” and “Billiards at Half past Nine”]*. Ph.D. Abstract. Herzen University. St Petersburg.
- Zatonskiy D., 1988. *Khudozhestvennyye orientiry XX veka [Artistic landmarks of the twentieth century]*. Moskva: Sovetskiy pisatel. (in Russian).
- Стаття надійшла до редакції 23.09.2021.

A. Salamatina

THE CONCEPT «WAR» AT THE H. BOELL'S NOVEL “HOUSE WITHOUT GUARDIANS”

This article deals with the cultural heritage of the famous German writer Heinrich Böll (Boell) (1917–1985), who represents a moral conception in literature. This article examines some specific issues of his creative work, based on the novel “House without Guardians”, which are related with the problems of the German people after the Second World War and of the modern world. It is so because human society is still suffering from wars, racial intolerance and the broken souls of people who have faced such conflicts.

The postwar German literature was the starting point of a new era – a new turn, when the past couldn't exist anymore, and something new should be created. The first step for literary inspiration was the newspaper “Der Ruf”, it was a magnet for the new generation of authors –

pioneers, for example W. Borchert was published here, he spoke out as the new against-war-generation. Therefore, it was not a surprise that Heinrich Böll joined the magazine too, so he wished to be a part of that new Literature of the Ruins (Trümmerliteratur).

The next landmark union was the Group 47, which gave a rise to many young, unknown authors, who supported the democratization of society and the creation of a literature free from the ideological influence of Nazism. The interest toward such an issue like the individual fault for the war was shown many writers (I. Bachmann, H. Grass, Z. Lenz, H. Richter, M. Walzer, etc.). Heinrich Böll was among them. His creative life was closely connected with the activity of the Group 47. The short story "Black Sheep" (Die schwarzen Schafe, 1951) "went public" during one of such meetings. The talented writer was rewarded and asked to join the organization without delay. In the 1950s, he wrote the novels "Der Zug war pünktlich" («The Train Was on Time»), "Wanderer, kommst du nach Spa..." (1950), "Wo warst du Adam?" ("And Where Were You, Adam?" 1951), "Und sagte kein einziges Wort", ("And Never Said a Word" 1953), "Billard um halbzehn" ("Billiards at Halfpast Nine" 1959), in each of them one can find the author's concept of "futility". According to him, the meaninglessness of war is measured by its destructive power and mass murder. The war can't be a "noble mission" using the idea to «clean» the society from the evil ideologies. The war has no patriotism and faith. Böll had a strong interest to the psychology of the young people who were in the center of tragedy. They had a very unpleasant choice – to be cannon fodder or defectors. The writer brought up the wrong ideals situation. He spoke categorically about glorifying heroic deaths, calling them a fiction or a bargaining coin of the politicians. The writer's works were in opposition to the official optimistic ideology. Böll wanted to emphasize not only physical, but first of all the psychological scars of the survivors. His characters had no place in stable life of the present reality, all their thoughts were about the past. A bitter taste of their past was the guarantor of their humanity.

Key words: Böll, fascism, female character, humanity, intelligentsia, literary figure, morality, postwar literary, realism, Remarque.